७

347sk07

प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणभेदाः

प्रस्तावना

पूर्वस्मिन् पाठद्वये दर्शनं दर्शनभेदाः प्रमाणानि प्रमाभेदाः इति आलोचितम्। तत्र प्रत्यक्षप्रमा का इति सविस्तरमुपस्थाप्य किमपि ज्ञानम् प्रत्यक्षम् इत्यत्र प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकं किम्। कोऽपि विषयः प्रत्यक्षः इत्यत्र प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकम् किम्। एवं ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य विषयगतप्रत्यक्षत्वस्य च प्रयोजकं किमिति विषयद्वयं सविस्तरमालोचितम्।

अस्मिन् पाठे प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रकाराः के इति विषयः प्रस्तूयते। अन्तःकरणस्य वृत्तिभेदात् बुद्धिः मनः अहंकारः चित्तम् इत्यादीनि नामानि कथं भवन्ति इति विषयः सयुक्ति प्रतिपादयिष्यते। प्रत्यक्षज्ञानस्य सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदात् द्वैविध्यम् उपस्थापयिष्यते। एवञ्च तत्त्वमसि इति महावाक्यात् कथं निर्विकल्पकम् ज्ञानं जायते इति व्याख्यास्यते।

जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि इति रूपेण प्रत्यक्षस्य भेदाः प्रतिपादयिष्यन्ते। प्रसङ्गात् जीवः जीवसाक्षी ईश्वरः ईश्वरसाक्षी इत्येतेऽपि विषयाः स्पष्टीकरिष्यन्ते।

प्रत्यक्षज्ञानं प्रकारान्तरेण इन्द्रियजन्यम् इन्द्रियाजन्यं चेति द्विविधम् इति उपस्थाप्य प्रसङ्गात् सन्निकर्षभेदाः स्पष्टीकरिष्यन्ते।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्य पठनेन भवान्

- प्रत्यक्षप्रमाणस्य सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदान् ज्ञास्यति।
- प्रत्यक्षप्रमाणस्य इन्द्रियजन्यम् इन्द्रियाजन्यं चेति भेदद्वयम् अवगच्छेत्।
- बुद्ध्यादीन् वृत्तिभेदान् बुध्यात्।
- जीवः जीवसाक्षी ईश्वरः ईश्वरसाक्षी एतान् विषयान् जानीयात्।

७.१) बुद्ध्यादयः

आदौ इन्द्रियस्य अर्थेन सन्निकर्षः भवति। ततः अन्तःकरणम् अर्थदेशं गच्छति। ततः अर्थाकारा वृत्तिः उदेति। ततः प्रमेयचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यस्य च अभेदः भवति। तदा अर्थविषयकं प्रत्यक्षं ज्ञानम्

उत्पद्यते इति। तत्र चैतन्याभिव्यञ्जिका वृत्तिः चतुर्धा। १) संशयः २) निश्चयः ३) गर्वः ४) स्मरणम् इति भेदात्। सा वृत्तिः एतच्चतुर्विधज्ञानोपयोगिनी इति तात्पर्यम्। अहं चिद्रूपो वा देह एव वा इत्येवं ज्ञानं संशयः। चिद्रूप एवाहम् इत्येवं ज्ञानं निश्चयः। गर्वः हि मदः। स च स्वोत्कर्षज्ञानम्। यथा अहं महात्मा धनवान् , मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले, अहमेव कर्ता भोक्ता इत्येवम्। स्मरणं स्मृतिः। अतीतानुभूतस्य विषयस्य संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः। तदुक्तम् -

मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणान्तरम्।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे॥

कारिकार्थः - संशयाकारा अन्तःकरणवृत्तिः हि मनः। निश्चयाकारा अन्तकरणस्य वृत्तिः हि बुद्धिः। गर्वाकारा अभिमानात्मिका अन्तःकरणस्य वृत्तिः हि अहङ्कारः। स्मृतिविषयाकारा अन्तःकरणवृत्तिः चित्तम्। इत्थम् एकमेव अन्तःकरणं वृत्तिभेदेन मनः बुद्धिः अहङ्कारः चित्तम् इति चतुर्धा व्यपदिश्यते।

यैः वृत्तिचतुष्टयम् उच्यते तेषाम्मतम् इत्थम् - मनसः विषयः बाह्यः आभ्यन्तरः च। अहंकारस्य विषयः तु अनात्मोपरक्तः आत्मा एव इति मनोऽहङ्कारयोः विषयभेदात् वृत्तेरपि द्वैविध्यम्। बुद्धेः विषयः अपूर्वः भवति, चित्तस्य विषयस्तु पूर्वानुभूतः, नापूर्वः इति विषयभेदात् अत्रापि बुद्धिः चित्तम् इति द्वैविध्यम्। इत्थं चातुर्विध्यम् वृत्तेः सम्पद्यते।

केषाञ्चिन्मते मनो बुद्धिः इति द्वैविध्यमेव। तदा तु अहङ्कारस्य मनसि अन्तर्भावः। चित्तस्य बुद्धौ अन्तर्भावः। मनः संकल्पविकल्पात्मकम्। अहंकारः संकल्पात्मकः। अतः तस्य मनसि अन्तर्भावः। बुद्धिः निश्चयात्मिका। चित्तमपि निश्चयात्मकमेव।

विवरणसम्प्रदायमते तु प्रमाणवृत्तिः अविद्यावृत्तिः इति वृत्तिभेदः पूर्वमेव प्रदर्शितः। मनः अहङ्कारः चित्तं च न प्रमाणवृत्तिः। एताः अविद्यावृत्तयः। अतः चत्वारः वृत्तिभेदाः अपि न सम्भवन्ति, भेदद्वयमपि न सम्भवतीत्यपि अवधेयम्।

७.२) प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रकाराः

विविधैः प्रकारैः प्रत्यक्षज्ञानस्य भेदाः प्रतिपाद्यन्ते। ते अत्र क्रमशः उपन्यस्यन्ते।

७.२.१) प्रथमः प्रकारः -

प्रत्यक्षज्ञानं द्विविधम् सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदात्।

सविकल्पकम्

वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सविकल्पकम्। (संसर्गावगाहि ज्ञानम्)। विशेष्यविशेषणयोः सम्बन्धः (संसर्गः) एव वैशिष्ट्यम्। वैशिष्ट्यम् (संसर्गम्) अवगाहते विषयीकरोति इति वैशिष्ट्यावगाहि (संसर्गावगाहि) ज्ञानम्। विशिष्टत्वेन कल्पनं ज्ञानं विकल्पः। विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धविषयकं ज्ञानमिति यावत्। अर्थात् यस्मिन् ज्ञाने वैशिष्ट्यं भासते तद् सविकल्पकं ज्ञानम्। विशेषणं प्रकार इत्यपि कथ्यते।

घटत्वविशिष्टः घटः इति वाक्यं भवति। तदेव घटत्ववैशिष्ट्यं घटे इति रूपेणापि प्रकटयितुं शक्यम्। अत्र घटे वैशिष्ट्यम् अस्ति। इदं वैशिष्ट्यं तु घटत्वस्य घटेन सह सम्बन्धविशेषः एव नान्यत्। अत्र घटत्वं प्रकारः।

अयं घट इति उदाहरणम्। अस्मिन् ज्ञाने घटत्वं विशेषणत्वेन भासते, घटः विशेष्यत्वेन भासते। घटघटत्वयोः तादात्म्यसम्बन्धः च भासते। अयं सम्बन्ध एव वैशिष्ट्यम्। अतः अस्मिन् ज्ञाने वैशिष्ट्यं भासते इति इदं ज्ञानं सविकल्पकम्। यस्मिन् ज्ञाने प्रकारः प्रकारत्वेन भासते तज्ज्ञानमपि सविकल्पकम्। अर्थात् सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम्।

घटज्ञानवान् अहम् इति अपरम् उदाहरणम्। अस्मिन् ज्ञाने घटविषयकं ज्ञानं विशेषणत्वेन भासते। आत्मा विशेष्यत्वेन भासते। तयोः तादात्म्यसम्बन्धः अपि भासते। अतः इदं ज्ञानं सविकल्पकं ज्ञानम्।

निर्विकल्पकम्

संसर्गानवगाहि ज्ञानम् निर्विकल्पकम्। यथा सोऽयं देवदत्तः, तत्त्वमसि इत्यादिकम्।

आगमप्रमाणेन शब्दप्रमाणेन वा यज्ज्ञानं जायते तत् शाब्दं ज्ञानम् उच्यते।

सामान्यतः शाब्दज्ञानं संसर्गावगाहि ज्ञानं भवति, अर्थात् सविकल्पकं भवति। परन्तु सोऽयं देवदत्तः इत्यादिस्थले इदं ज्ञानं निर्विकल्पकम्। कथमिदं निर्विकल्पकमिति अधस्ताद् उपन्यस्यते। महावाक्यस्य पदार्थशोधने अस्य महान् उपयोगो भवति।

सोऽयं देवदत्तः इति वाक्याद् निर्विकल्पकं ज्ञानम्

देवदत्ते सम्मुखे स्थितेऽपि चैत्रः सन्देहापन्नः यत् सम्मुखे स्थितः पुरुषः देवदत्तो न वा। अथवा सम्मुखे स्थितः पुरुषः न देवदत्तः इति भ्रमापन्नः। तं चैत्रं प्रति मैत्रः वदति यत् सोऽयं देवदत्तः इति। अस्माद् वाक्याद् चैत्रस्य प्रमा जायते। अतः वाक्यजन्यं इदं ज्ञानं शाब्दज्ञानम्।

यदा चैत्रः वाक्यं शृणोति तदा आदौ तत्-पदेन तद्देश-तत्कालविशिष्टः इति, इदंपदेन एतद्देश-एतत्कालविशिष्टः इति, देवदत्तपदेन देवदत्तव्यक्तिः इति, सः अयम् इति द्वयोः पदयोः समाना विभक्तिः, अतः अभेदः इति एते चत्वारः अर्थाः उपतिष्ठन्ते। उपस्थितेभ्यः एतेभ्यः पदार्थेभ्यः तेषाम् आकाङ्क्षादिवशात् परस्परम् अन्वयः भवति। तदा तद्देश-तत्कालविशिष्टाभिन्नः एतद्देश-एतत्कालविशिष्टाभिन्नः देवदत्तः इति वाक्यबोधः जायते। देवदत्ते युगपद् तद्देश-तत्कालवैशिष्ट्यम्, एतद्देश-एतत्कालवैशिष्ट्यं नैव सम्भवति, द्वयोः वैशिष्ट्ययोः विरोधात्। अतः मुख्यार्थस्य बाधः भवति। तदा चैत्रः मैत्रस्य तात्पर्यं बुद्ध्वा लक्षणां करोति। लक्षणायां विरुद्धयोः द्वयोः अंशयोः त्यागं करोति। किञ्च केवलं देवदत्तस्य स्वरूपमात्रं गृह्णाति, देवदत्तव्यक्तिमात्रं बोधः जायते। अस्मिन् ज्ञाने संसर्गः न विषयीभवति। अतः इदं ज्ञानं संसर्गानवगाहि ज्ञानम्। अत एव निर्विकल्पकम्। इदं ज्ञानं शब्दात् जायते इति शाब्दम् ज्ञानम्। तथापि संसर्गं नावगाहते। एवञ्च देवदत्तः सन्निकृष्टः अस्ति, पुरतः अस्ति, अतः देवदत्तविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिदम्। अत इदं ज्ञानं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं ज्ञानम्। देवदत्ते प्रत्यक्षयोग्यत्वं,

वर्तमानत्वं, देवदत्ताकारवृत्त्युपहित-प्रमातृ-चैतन्य-सत्तातिरिक्त-सत्ताकत्वशून्यत्वं चास्ति इति देवदत्तः प्रत्यक्षः विषयः अस्ति एव।

तत् त्वमसि इति महावाक्यात् निर्विकल्पकं ज्ञानम्

तत् त्वमसि इति महावाक्यादपि निर्विकल्पकं ज्ञानम् उत्पद्यते। तथाहि - आदौ तत् त्वमसि इति अधिकारिणः वाक्यश्रवणं भवति। ततः पदद्वयमपि प्रथमान्तम् अस्ति इत्यतः पदद्वयस्य सामानाधिकरण्यस्य उपस्थितिः भवति। ततः तत्-पदात् सर्वज्ञत्वविशिष्टं चैतन्यम् इति अर्थोपस्थितिः भवति। त्वम्-पदात् अल्पज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यम् इति अर्थस्योपस्थितिः भवति। प्रथमाविभक्तिवशात् अभेदस्य उपस्थितिः भवति। ततः सर्वज्ञत्वविशिष्टचैतन्याभिन्नम् अल्पज्ञत्वविशिष्टचैन्यम् इति विशिष्टचैतन्यद्वयस्य अभेदबोधः जायते। किन्तु यस्मिन् चैतन्ये सर्वज्ञत्वं तस्मिन्नेव अल्पज्ञत्वम् इति न सम्भवति। अतः प्रतिसन्धाने कृते विरुद्धधर्मद्वयविशिष्टचैतन्यविषयकम् अभेदज्ञानं बाधितम् भवति। तदा लक्षणया विरुद्धांशयोः त्यागं कृत्वा चैतन्यमात्रविषयकः अधिकारिणः बोधः जायते। अस्मिन् ज्ञाने संसर्गः न भासते। अतः नेदं संसर्गविषयकम्। संसर्गानवगाहि ज्ञानमिदं भवति निर्विकल्पकं ज्ञानम्। एवञ्च इदं प्रत्यक्षं ज्ञानम्। अतः निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य उदाहरणमिदम्।

एवं प्रकारेण तत् त्वमसि इत्यादिवाक्येभ्यः जायमाने ज्ञाने संसर्गः विषयः नास्ति। अतः तैः अखण्डार्थः प्रतिपाद्यते इति कथ्यते। एवं वाक्यानाम् अखण्डार्थप्रतिपादकत्वम्।

एतावता प्रत्यक्षज्ञानस्य सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदौ सविस्तरं प्रतिपादितौ। इतः परं द्वितीयः प्रकारः उपस्थाप्यते।

तच्च द्विविधं प्रत्यक्षज्ञानं जीवेश्वरसम्बन्धात् पुनः द्विविधम् **जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि** चेति भेदात्।

कः जीवः कः जीवसाक्षी कः ईश्वरः कः ईश्वरसाक्षी इति ज्ञानं विना एते प्रत्यक्षभेदाः दुर्बोधाः। अतः स विषयः अत्र उपस्थाप्यते।

प्रमाणविषयके प्रथमपाठे उपलक्षणम् उपाधिः विशेषणम् इति एतेषां शब्दानां सविस्तरम् आलोचना विहिता। तस्य अत्र पुनः स्मरणम् अपेक्षितमस्ति। उपधिविशेषणयोः सम्यग् ज्ञानं विना जीवेश्वरविषयः दुरवगमः।

जीवः

कः जीवः, अथवा जीवत्वं कस्य इति निर्णयम् अस्ति। अन्तःकरणं जडमस्ति। तस्य जीवत्वं न सम्भवति। शुद्धचैतन्यं निर्विकारमस्ति। अतः तस्यापि जीवत्वं नैव सम्भवति। परन्तु कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानी अहंपदवाच्यः कश्चित् चेतनः जीवस्तु अङ्गीकर्तव्यः। अतः अन्तःकरणेन अवच्छिन्नं चैतन्यमेव जीवः इति अङ्गीक्रियते। न केवलं चैतन्यं न वा केवलम् अन्तःकरणम्

अहंपदवाच्यम्। तद्द्वयं मिलितम् अहंपदवाच्यं भवति। जीवत्वं केवलं चैतन्यस्य नास्तीति उक्तमेव। अतः जीवत्वस्य अन्वयः चैतन्येऽपि भवति, अन्तःकरणेऽपि भवति। न समग्रे चैतन्ये जीवत्वान्वयः, केवलम् अन्तःकरणेन अवच्छिन्ने चैतन्ये एव जीवत्वान्वयः। अतः अन्तःकरणं वर्तमानं सत् चैतन्यस्य व्यावर्तकम् अस्ति। अपि च अन्तःकरणस्य येन चैतन्येन सम्बन्धः, यस्य चैतन्यस्य व्यावर्तनं कृतं तस्य एव चैतन्यस्य विधेयं यद् जीवत्वं तेनापि अन्वितं भवति। अतः इदम् अन्तःकरणं विशेषणम् भवति। विशेषणमेव अत्र अवच्छेदकं कथ्यते। इत्थम् अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीवः कथ्यते।

जीवसाक्षी

चैतन्यमेव विषयावभासकं विषयप्रकाशकं भवति। अन्तःकरणं तु जडम्। अतः तद् विषयावभासकं भवितुं नार्हति। यदि शुद्धं चैतन्यमेव विषयावभासकं स्यात् तर्हि सदा विषयप्रकाशः स्यात्। परन्तु विषयज्ञानं कदाचिद् उत्पद्यते, कदाचित् न। अतः शुद्धचैतन्यस्य विषयावभासकत्वम् अन्तःकरणस्य सम्बन्धेन भवति। अन्तःकरणोपहितं चैतन्यमेव विषयावभासकम्, अर्थात् साक्षि। विषयावभासकत्वस्य अन्वयः, साक्षित्वस्य अन्वयः चैतन्ये एव भवति, न तु अन्तःकरणे। तच्च चैतन्यम् अन्तःकरणेन व्यावृत्तम्, न तु सकलम्। अतः अन्तःकरणं वर्तमानं सत् चैतन्यस्य व्यावर्तकमस्ति। किन्तु साक्षित्वं यद् विधेयं तस्य अन्वयः चैतन्ये एव भवति न तु अन्तःकरणे, अन्तःकरणं न कथमपि साक्षि। अतः अन्तःकरणं चैतन्यस्य उपाधिः, न तु विशेषणम्। इत्थम् अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवसाक्षी कथ्यते। प्रतिशरीरम् अन्तःकरणं भिन्नम्। अतः प्रत्येकम् अन्तःकरणैः उपहितं चैतन्यम् अपि भिन्नमेव। अतः जीवसाक्षी प्रतिशरीरं भिन्नः। चैत्रः यं विषयम् अनुभवति तं विषयं चैत्रः एव स्मरति, न तु मैत्रः। अतः प्रति शरीरं साक्षी भिन्नः एव।

यद्यपि एकमेव चैतन्यं जीवः जीवसाक्षी इति व्यपदिष्टं तथापि चैतन्यम् एकमेव। तद्यथा देवदत्तः पाचकः, देवदत्तः पाठकः इति वाक्यद्वयम्। अत्र पाचकत्वात् पाठकत्वं भिन्नमेव। तथापि तयोः आश्रयः देवदत्तः स एक एव। एवमेव जीवत्वात् साक्षित्वं च यद्यपि भिन्नं तथापि तयोः आश्रयः चैतन्यम् एकेमेव।

ईश्वरः ईश्वरसाक्षी च

माया एका अनादिः अचेतना जडा च। तया अवच्छिन्नं चैतन्यं परमेश्वरः। यदा माया चैतन्यस्य विशेषणं भवति तदा मायावच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः कथ्यते। यदा माया चैतन्यस्य उपाधिः भवति तदा मायावच्छिन्नं चैतन्यं साक्षी कथ्यते। माया अनादिः। अतः तदवच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरोऽपि अनादिः। मया एका। अतः ईश्वरोऽपि एक एव। ईश्वरस्य ईश्वरत्वस्य विलोपः भवति। यदा चरमजीवस्य मोक्षो भविष्यति तदा ईश्वरनाशो भूत्वा तस्य मायानिवृत्तिः भविष्यति। किञ्च ईश्वरस्य शुद्धब्रह्मरूपेण अवस्थितिः स्याद्।

ईश्वरः

शुद्धं चैतन्यं जगत्सृष्टिस्थितिसंहारादिकं न करोति। मायावच्छिन्नं चैतन्यं तथा करोति। जगन्नियन्तृत्वं कर्मफलनियन्तृत्वम् ईश्वरत्वम्। ईश्वरत्वं चैतन्ये विधेयमस्ति। परन्तु मायासम्बन्धः यस्मिन् चैतन्ये अस्ति तस्मिन् विधीयमाने अस्मिन् ईश्वरत्वधर्मे अपि मायायाः अन्वयः भवति। अतः अत्र माया विशेषणमस्ति।

ईश्वरसाक्षी

शुद्धं चैतन्यं न साक्षि। मायासम्बन्धादेव तस्य साक्षित्वं सम्भवति। साक्षित्वं चैतन्ये विधेयमस्ति। परन्तु मायासम्बन्धः यस्मिन् चैतन्ये अस्ति तस्मिन् विधीयमाने अस्मिन् साक्षित्वधर्मे मायायाः अन्वयः न भवति। अतः अत्र माया उपाधिरस्ति। माया जडा। अतः तस्याम् साक्षित्वं जगत्प्रकाशकत्वं न सम्भवति। अतः न तस्यां तदन्वयः।

ब्रह्मा विष्णुः महेश्वरः

माया त्रिगुणात्मिका अस्ति। तथाहि गीता - दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया। इति। गुणपदस्यार्थः रज्जुः, न तु नीलत्वादिगुणः। रज्जुः यथा बध्नाति तथा एते गुणाः अपि बध्नन्तीति गुणपदवाच्यता तेषाम्। यदा सत्त्वगुणप्रधानमायोपहितं चैतन्यं तदा तद् विष्णुः इति व्यपदिश्यते। यदा रजोगुणप्रधानमायोपहितं चैतन्यं तदा तद् ब्रह्मा इति व्यपदिश्यते। यदा तमोगुणप्रधानमायोपहितं चैतन्यं तदा तद् महेश्वरः इति व्यपदिश्यते। उपाधिनिष्ठगुणभेदेन उपहितस्य भेदः कल्प्यते। वस्तुतः स ईश्वरः एक एव।

इत्थं जीवः जीवसाक्षी ईश्वरः ईश्वरसाक्षी चेति चैतन्यस्य चत्वारो भेदाः उपस्थापिताः।

घटमहं जानामि इति ज्ञानम् उत्पद्यते। अस्मिन् ज्ञाने घटः, घटज्ञानं, ज्ञाता जीवश्च इति एते त्रयः विषयः। परन्तु जीवस्य वेत्ता न जीवः, न घटः, न घटविषयकं ज्ञानम्। अतः जीवस्य वेत्ता साक्षी अङ्गीक्रियते। साक्षी स्वयंप्रकाशः। तस्य ग्रहणे पुनः अपरस्य ग्राहकस्य कल्पनम् अनुचितम् अनावश्यकम् अनवस्थाजनकं च।

जीवस्य सविकल्पकं निर्विकल्पकं च ज्ञानम् उत्पद्यते। तथा साक्षिणः अपि। तथैव ईश्वरस्य ईश्वरसाक्षिणः च। अतः सविकल्पकं निर्विकल्पकं च ज्ञानं चतुर्धा विभज्यते।

सविकल्पकम् - १) जीवसविकल्पकम् २) जीवसाक्षिसविकल्पकम् ३) ईश्वरसविकल्पकम् ४) ईश्वरसाक्षिसविकल्पकम् चेति। अत्र जीवादयः ज्ञातारः न तु विषयाः।

निर्विकल्पकम् - १) जीवनिर्विकल्पकम् २) जीवसाक्षिनिर्विकल्पकम् ३) ईश्वरनिर्विकल्पकम् ४) ईश्वरसाक्षिनिर्विकल्पकम् चेति। अत्र जीवादयः ज्ञातारः न तु विषयाः।

पाठगतप्रश्नाः -१

१. चैतन्याभिव्यञ्जिका वृत्तिः कतिधा। के च भेदाः।

२. का बुद्धिः।

३. कोऽहंकारः।

४. किं चित्तम्।

५. किं मनः।

६. मनो बुद्धिरहङ्कार ... इति कारिकां लिखत।

७. वृत्तिचतुष्टयवादिमते बुद्धिचित्तयोः भेदस्य कारणं किम्।

८. वृत्तिचतुष्टयवादिमते मनोऽहंकारयोः भेदस्य कारणं किम्।

९. किम् सविकल्पकम् ज्ञानम्।

१०. अयं घटः इति सविकल्पकज्ञाने किं वैशिष्ट्यं भासते।

११. घटज्ञानवान् अहम् इति सविकल्पकज्ञाने किं वैशिष्ट्यं भासते।

१२. निर्विकल्पकज्ञानस्य लक्षणम् किम्।

१३. सोऽयं देवदत्तः इति वाक्याद् सविकल्पकम् उत निर्विकल्पकं ज्ञानम् जायते।

१४. तत्त्वमसि इति महावाक्याद् सविकल्पकम् उत निर्विकल्पकं ज्ञानम् जायते।

१५. कः जीवः।

१६. कः जीवसाक्षी।

१७. जीवसाक्षी प्रतिशरीरम् एको भिन्नो वा।

१८. कः ईश्वरः।

१९. कः ईश्वरसाक्षी।

७.२.२) द्वितीयः प्रकारः -

प्रत्यक्षज्ञानं प्रकारान्तरेण पुनः द्विविधम् इन्द्रियजन्यम् इन्द्रियाजन्यं चेति भेदात्।

अन्तःकरणं तद्वृत्तिः सुखादिधर्माः इति एषां विषयाणां ज्ञाने पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि न कारणम्। तेषां विषयैः सम्बन्धाभावात्। अतः एतेषां ज्ञानाय इन्द्रियजन्या प्रमाणवृत्तिः न उदेति। तत्र अविद्यावृत्तिः उदेति। तया वृत्त्या सुखादीनां प्रत्यक्षं ज्ञानं जायते। अतः इदं प्रत्यक्षज्ञानं इन्द्रियाजन्यम्।

इन्द्रियस्य विषयेण सम्बन्धः यो ज्ञानस्य जनकः भवति स सन्निकर्षः कथ्यते इति उक्तमेव। स एव अधस्तात् सविस्तरं उपन्यस्यते।

सन्निकर्षः

इन्द्रियस्य विषयेण सम्बन्धः भवति चेत् वृत्तिः उत्पद्यते। तया वृत्त्या विषयचैतन्यम् अभिव्यक्तं भवति। इन्द्रियविषययोः तादृशः सम्बन्धः एव सन्निकर्षः कथ्यते।

श्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा (रसना) घ्राणम् एतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि। तानि स्वस्थाने स्थितानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिभिः अर्थैः सम्बन्धं जनयन्ति।

ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे विषयस्य च प्रत्यक्षत्वे सन्निकर्षः हेतुर्भवति। स सन्निकर्षः किंस्वरूपः इति जिज्ञासा।

के विषयाः प्रमेयाः - घटादिविषयाः, अन्तःकरणम् इन्द्रियाणि च द्रव्यम्। रूपरसादयः गुणाः। जातिगुणकर्मादयः द्रव्याभिन्नाः। गुणः द्रव्यात्मकः। कर्म द्रव्यात्मकम्। जातिः द्रव्यात्मिका। ते च गुणादयः द्रव्ये तादात्म्यसम्बन्धेन वर्तन्ते। तादात्म्यसम्बन्धः एव अभेदसम्बन्धः कथ्यते। गमनादिकम् क्रिया। क्रिया द्रव्ये एव तादात्म्यसम्बन्धेन वर्तते। गुणे गुणत्वं, रूपे रूपत्वं, क्रियायां क्रियात्वं सामान्यम्। तच्च तादात्म्यसम्बन्धेन गुणादिषु वर्तते।

यदि इन्द्रियस्य अर्थेन सह सन्निकर्षः स्यात् तर्हि विषयाकारा वृत्तिः उदियात्, नो चेत् न। यदा अर्थः घटादिद्रव्यम् भवति तदा द्वयोः द्रव्ययोः संयोगः सम्बन्धः इति न्यायेन इन्द्रियस्य घटादिद्रव्येण सह संयोगः सम्बन्धः भवति। अयं सम्बन्ध एव सन्निकर्षः। अतः द्रव्याकारवृत्तिं प्रति संयोगः सन्निकर्षः कारणम्।

गुणेन क्रियया वा सह इन्द्रियस्य संयुक्ततादात्म्यसम्बन्धः। यतो हि इन्द्रियसंयुक्तं द्रव्यम्, तस्मिन् द्रव्ये तादात्म्यसम्बन्धेन गुणः अस्ति। यदा इन्द्रियस्य गुणादिना संयुक्ततादात्म्यसम्बन्धः भवति तदा गुणाकारा कर्माकारा च वृत्तिः उदेति। द्रव्ये तादात्म्यसम्बन्धेन वर्तमाना ये गुणादयः, तदाकारवृत्तिं प्रति संयुक्ततादात्म्यसन्निकर्षः कारणम्।

द्रव्ये गुणः तादात्म्यसम्बन्धेन (अभेदसम्बन्धेन) अस्ति। गुणे गुणत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन अस्ति। इन्द्रियस्य गुणत्वेन सह संयुक्ताभिन्नतादात्म्यसम्बन्धः भवति। इन्द्रियसंयुक्तं द्रव्यम्। तत्र अभेदेन गुणः अस्ति। अतः द्रव्याभिन्नः गुणः। द्रव्याभिन्ने गुणे गुणत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन। अतः इन्द्रियस्य गुणत्वेन संयुक्ताभिन्नतादात्म्यसम्बन्धः भवति। यदा एवं सम्बन्धः भवति तदा गुणत्वाकारा वृत्तिः उदेति। अत एव गुणत्वाकारवृत्तिं प्रति संयुक्ताभिन्नतादात्म्यसन्निकर्षः कारणम्।

यद्यपि द्रव्यादौ अभावः भवति तथापि अभावविषयकं प्रत्यक्षज्ञानं न उत्पद्यते। यतो हि अभावाकारा वृत्तिः न उदेतीति।

चक्षुः तेजःस्वभावम्। विषयदेशं गच्छति न वा इति विषये नैके मतभेदाः सन्ति। यदिन्द्रियं विषयदेशं गच्छति तस्य इन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वम् अस्ति इति कथ्यते। यदिन्द्रियं विषयदेशम् अगत्वा एव विषयं गृह्णाति तस्य इन्द्रियस्य अप्राप्यकारित्वम् उच्यते। तेष्वेकं मतमत्रोपन्यस्यते। सन्निकृष्टाः घटादयः प्रकृष्टाः पर्वतादयः सन्ति। चक्षुः तेजःस्वरूपम्। अतः अति द्रुतं विषयदेशं गत्वा विषयाकारं भवतीति वक्तुं शक्यते। परन्तु सूर्यः अति दूरम् वर्तते। यदा सूर्यं पश्यामः तदा किं चक्षुः सूर्यदेशं गच्छति उत तस्य किरणाः एव अस्मद्देशम् आगच्छन्ति। यदि चक्षुः सूर्यदेशं गच्छति तर्हि स यत्रास्ति इति चिन्तयामः तत्र नैव भवति, ततः कोटियोजनानि दूरं भवति। अतः यद्देशे सूर्यः इति चिन्त्यते तद् भ्रान्तमेव। यदि सूर्यदेशगनम् अङ्गीकृतं तर्हि सूर्यस्य प्रतीतिः सूर्यस्य स्थाने एवास्तु। तथा न भवति। यावता कालेन सूर्यकिरणाः अस्मद्देशम् आयान्ति तावता कालेन पूर्वं सूर्यः यत्रासीत् तत्र प्रतीयते न तु वस्तुतः ज्ञानकाले यत्रास्ति तत्र।

केचित् ज्योतिष्मन्तः तारकादयः सुदूरं सन्ति। तेभ्यः प्रकाशस्यागमनाय प्रकाशवर्षं नाम परिमाणं भवति। अर्थात् यत्र सन्ति इति वयं पश्यामः तत्र नैव सन्ति। किञ्च तत्स्थानस्य समीपेऽपि न सन्ति। कदाचित् विनष्टाः अपि सन्ति। अतः स्वस्थाने नास्ति, अथवा विनष्टः पदार्थः, तस्य देशे कथं द्रष्टुं शक्यः। अतः एव चक्षुः विषयदेशं नैव गच्छति।

श्रोत्रमपि विषयदेशं न गच्छति। चक्षुषः तेजःस्वभावः। अतः कदाचित् तत् देशान्तरं गच्छति इति वक्तुं शक्यम्। परन्तु शब्दः कदाचित् समीपदेशे भवति कदाचिच्च बहुदूरं भवति। अतः तद्देशं गत्वा शब्दः श्रोतव्यः इति श्रोत्रेण कथं ज्ञातुं शक्यम्। यदि शब्दोत्पत्तिदेशात् कश्चित् संकेतः श्रोत्रपर्यन्तम् आयाति इति उक्तं तर्हि शब्दोऽपि आगच्छति, अथवा शब्दः एव स संकेतः इति अङ्गीकारे लाघवम्। सदा श्रोत्रं सर्वत्र प्रसृतम्। अतः शब्ददेशं प्रति गमनाय उद्बोधकस्य अपेक्षा नास्तीत्यपि वक्तुं न शक्यते। अन्यथा शब्दसमीपस्थदूरस्थानां समेषामपि युगपत् शब्दश्रुतिः स्यात्। तच्च न भवति। एवञ्च दूरे तक्षा काष्ठं छिनत्ति, तस्य कुठाराघातेन जनितः शब्दः श्रूयते। तदा कुठाराघातेन यत्क्षणे शब्दः उत्पद्यते तदा तस्य श्रोत्रेण ग्रहणं न भवति, विलम्बेन भवति। यदा कुठारस्य उद्यमनं करोति तदा शब्दः श्रूयते। अतः शब्दोत्पत्तिक्षणे शब्दः नैव श्रूयते। तत्र श्रवणे विलम्बः शब्दोत्पत्तिदेशस्य दूरत्वात् भिद्यते। व्योम्नि विमानं गच्छति। तस्य शब्दः महता विलम्बेन श्रूयते। शब्दानुवेधात् यत्र विमानमस्ति इति चिन्त्यते तत्र तन्नैव भवति। बहुदूरं भवति। यं शब्दं शृणुमः, श्रवणकाले तस्य शब्दस्य उत्पत्तिदेशे न विमानमस्ति, न शब्दः।

एवञ्च यदि विषयदेशे एव शब्दः श्रूयते इति मन्यते तर्हि दूरे स्थितस्य जनस्य श्रोत्रं यदा शब्दोत्पत्तिदेशं गच्छति तदा अवश्यं तत्र शब्दः अस्ति इति मन्तव्यम्। यदि दूरस्थस्य जनस्य श्रवणकाले शब्दोत्पत्तिदेशे शब्दः स्यात् तर्हि शब्दोत्पत्तिदेशे समीपे एव स्थितः जनः, दूरस्थजनश्च युगपदेव शब्दं शृणुयात्। तथा तु न भवति। समीपस्थः पूर्वं शृणोति, दूरस्थः विलम्बेन शृणोति। अतः श्रोत्रं विषयदेशं नैव गच्छति।

यदि अन्यानि इन्द्रियाणि विषयदेशम् अगत्वा एव विषयान् गृह्णन्ति तर्हि द्वयोरेव इन्द्रिययोः विषयदेशगमनम् अन्येषाम् अगमनम् इति वैषम्यं गौरवग्रस्तम्।

पाठगतप्रश्नाः -२

२०. प्रत्यक्षज्ञानस्य द्वितीयप्रकारेण विभागः लेख्यः।

२१. सुखादिज्ञाने किमाख्या वृत्तिः।

२२. इन्द्रियाजन्यं ज्ञानं किम्।

२३. घटगन्धप्रत्यक्षज्ञाने कः सन्निकर्षः।

२४. गुणत्वग्रहणे कः सन्निकर्षः।

२५. अभावग्रहणे कः सन्निकर्षः।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे प्रत्यक्षप्रमाणस्य विविधाः प्रकाराः आलोचिताः। तत्रैव प्रसङ्गात् अन्तःकरणस्य वृत्तिभेदात् बुद्धिः मनः अहंकारः चित्तम् इत्यादीनि नामानि कथं भवन्ति इति विषयः उपन्यस्तः। प्रत्यक्षज्ञानस्य सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदात् द्वैविध्यम्। जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि इति रूपेण प्रत्यक्षस्य भेदाः अपि उक्ताः। तत्र क्रमप्राप्तम् तत्त्वमसि इति महावाक्यात् कथं निर्विकल्पकम् ज्ञानं जायते इति व्याख्यातम्। प्रसङ्गात् जीवः जीवसाक्षी ईश्वरः ईश्वरसाक्षी इति विषये सविस्तरम् आलोचनं विहितम्।

प्रत्यक्षज्ञानं प्रकारान्तरेण इन्द्रियजन्यम् इन्द्रियाजन्यं चेति द्विविधम् इति उपस्थाप्य प्रसङ्गात् सन्निकर्षभेदाः स्पष्टीकृताः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. चैतन्याभिव्यञ्जिका वृत्तीः विवृणुत।
२. चैतन्याभिव्यञ्जिकवृत्तेः चातुर्विध्यम् उपपादयत।
३. सविकल्पकम् ज्ञानं प्रकटयत।
४. निर्विकल्पकम् ज्ञानं प्रकटयत।
५. जीवः विशदनीयः।
६. जीवसाक्षी विशदनीयः।
७. ईश्वरः वर्णनीयः।
८. ईश्वरसाक्षी वर्णनीयः।
९. ब्रह्मा विष्णुः महेश्वरः एते के।
१०. सन्निकर्षमाश्रित्य प्रबन्धम् आरचयत।
११. इन्द्रियजन्यादिप्रत्यक्षज्ञानप्रकारान् वर्णयत।
१२. इन्द्रियं विषयदेशं गच्छति न वेति विमृश्यत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. चैतन्याभिव्यञ्जिका वृत्तिः चतुर्धा। १) संशयः २) निश्चयः ३) गर्वः ४) स्मरणम् इति भेदात्।
२. निश्चयाकारा अन्तकरणस्य वृत्तिः हि बुद्धिः।
३. गर्वाकारा अभिमानात्मिका अन्तःकरणस्य वृत्तिः हि अहङ्कारः।
४. स्मृत्याकारा अन्तःकरणवृत्तिः चित्तम्।

५. संशयाकारा अन्तःकरणवृत्तिः हि मनः।

६. मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणान्तरम्।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे॥

७. बुद्धेः विषयः अपूर्वः भवति, चित्तस्य विषयस्तु पूर्वानुभूतः, नापूर्वः इति विषयभेदात् बुद्धिचित्तयोः भेदः।

८. मनसः विषयः बाह्यः आभ्यन्तरः च। अङ्ककारस्य तु अनात्मोपरक्तः आत्मा एव इति मनोऽहङ्कारयोः विषयभेदः।

९. वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सविकल्पकम्।

१०. अयं घट इति सविकल्पकज्ञाने घटघटत्वयोः तादात्म्यसम्बन्धः भासते। अयं सम्बन्ध एव वैशिष्ट्यम्।

११. घटज्ञानवान् अहम् इति सविकल्पकज्ञाने आत्मज्ञानयोः तादात्म्यसम्बन्धः एव वैशिष्ट्यं भासते।

१२. संसर्गानवगाहि ज्ञानम् निर्विकल्पकम्।

१३. सोऽयं देवदत्तः इति वाक्याद् निर्विकल्पकं ज्ञानम् जायते।

१४. तत्त्वमसि इति महावाक्याद् निर्विकल्पकं ज्ञानम् जायते।

१५. अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीवः कथ्यते।

१६. अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवसाक्षी कथ्यते।

१७. भिन्नः।

१८. मायावच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः कथ्यते।

१९. मायोपिहतं चैतन्यम् ईश्वरसाक्षी।

२०. प्रत्यक्षज्ञानं द्वितीयप्रकारेण द्विविधम् इन्द्रियजन्यम् इन्द्रियाजन्यं चेति भेदात्।

२१. अविद्यावृत्तिः।

२२. यद् ज्ञानम् इन्द्रियजन्यया प्रमाणवृत्त्या न जायते अपि तु अविद्यावृत्त्या जायते तद् ज्ञानम् इन्द्रियाजन्यज्ञानम्।

२३. संयुक्ततादात्म्यसन्निकर्षः।

२४. संयुक्ताभिन्नतादात्म्यसम्बन्धः।

२५. न कोऽपि सन्निकर्षः।

॥ इति सप्तमः पाठः ॥